

УДК 37 (477) : 347.73 «17/19»

ОЛЕНА ДРУГАНОВА
(Харків)

ПРИВАТНА ІНІЦІАТИВА І РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОЇ СИСТЕМИ КОМЕРЦІЙНОЇ ОСВІТИ (кін. XVIII–поч. XX ст.)

Здійснено ретроспективний аналіз унеску приватної ініціативи в розвиток комерційної освіти в Україні наприкінці XVIII – на початку XX століття.

Ключові слова: приватна ініціатива, комерційна освіта, приватні комерційні школи.

Удосконалення сучасної системи економічної освіти в Україні потребує використання не тільки найновіших технологій та інновацій, а й критичного застосування унікального вітчизняного педагогічного досвіду. Особливий інтерес із

цього погляду становлять традиції вітчизняної приватної ініціативи, якій належить провідна роль у вирішенні багатьох питань вітчизняної освіти кінця XVIII–початку XX ст., зокрема проблеми розбудови комерційної освіти.

У ході наукового пошуку виявлено, що визначена нами проблема ще не була предметом окремого цілісного наукового аналізу. Це питання лише побічно висвітлювалося науковцями, які досліджували генезу вітчизняної освіти у визначених хронологічних межах (Є. Днепров, М. Євтух, М. Ярмаченко), організацію й діяльність комерційної освіти у XIX–початку XX ст. (І. Добрянський, В. Постолатій).

Актуальність і недостатня наукова розробленість обраної проблеми і зумовили написання статті, мета якої – висвітлити внесок приватної ініціативи в розбудову вітчизняної комерційної освіти наприкінці XVIII – початку XX ст.

У ході дослідження виявлено, що перші навчальні заклади, які мали на меті одночасно з середньою освітою надати деякі теоретичні й практичні знання, необхідні для промислової та комерційної діяльності, виникли в Росії наприкінці XVIII ст. Передумовами їх відкриття, за даними «Энциклопедического словаря т-ва «Бр. А. и И. Гранат и К°», стали такі тенденції: поширення у другій половині XVIII ст. у Західній Європі ідей про необхідність започаткувати реальну та професійну школу; розвиток торгівлі, фабричної та кустарної промисловості; потреби прогресивних кіл купецтва, які заявляли, що без знання комерційних наук вони не зможуть вести зовнішню торгівлю; прагнення правлячої еліти поліпшити експлуатацію своїх маєтків і капіталів; бажання імператриці Катерини II створити «новий третій чин» у Росії, на кшталт «третього стану» Заходу, маючи на увазі інтелігенцію, техніків та вважаючи це обов'язковою умовою для розвитку продуктивних сил держави.

Аналіз історико-педагогічних джерел свідчить, що одними з перших приватних навчальних закладів, які надавали спеціальну професійну освіту, стали приватні школи, що надавали своїм учням основи комерційних наук. Зауважимо, що ідея комерційної освіти завжди була популярною серед купецтва дореволюційної Росії. У той же час однією з причин такої популярності було те, що справа комерційної освіти, як зазначалося в доповідній записці «До ради з'їздів представників промисловості та торгівлі, представників 24 громадських комерційних училищ», «тісно пов'язана з інтересами торгівлі та промисловості й має на меті сприяти їх розвитку» [1]. «Торговий стан ніколи не зупинявся перед жертвами на цей предмет», – зауважував і невідомий дописувач журналу «Русская школа» [6, с. 107].

Установлено, що таке опікування зумовило в існуючих комерційних училищах більш високий рівень порівняно з іншими типами навчальних закладів як матеріального забезпечення, так і реалізації прогресивних педагогічних ідей того часу. Навіть після урядових постанов, які дещо погіршили стан комерційних училищ, останні все одно були значно краще організовані, ніж більшість інших навчальних закладів у системі Міністерства народної освіти, що відзначають переважна більшість дослідників розвитку вітчизняної освіти. Так, великі промисловці, незадоволені гімназією, наголошував М. Даденков, щедро відпускали кошти на організацію й утримання комерційних училищ. Щодо устаткування, методів, режиму, стверджував дослідник, ця молода школа була найкращою середньою школою в Росії, і все, що було прогресивного в методах роботи в середній школі Росії початку XX ст., вийшло з комерційних училищ. Комерційні училища мали гарні приміщення, добре обладнані кабінети, лабораторії, чого не було у класичних гімназіях. У них працювали кращі

передові вчителі і навіть дозволялося спільне навчання. Не шкодуючи коштів на гарне устаткування комерційних училищ, високу оплату праці викладачів, російська буржуазія влаштовувала багато з них за зразком кращих європейських буржуазних шкіл того часу, називаючи свої навчальні заклади новою російською школою, підкреслювала М. Михайлова у праці «Громадська і приватна ініціатива у створенні нової середньої школи після революції 1905 року» [4].

Для комерційних училищ, зазначав М. Константинов, урядом було допущено низку відступів від звичайної системи регламентацій та суворого нагляду. Опікунські ради училищ дістали певну свободу щодо організації цих навчальних закладів, а педагогічні комітети набули більшої самостійності стосовно навчальної роботи. Викладання в більшості комерційних навчальних закладів було поставлено краще, ніж у гімназіях та реальних училищах. На кошти пожертв для комерційних навчальних закладів зводилися гарно обладнані будівлі, оснащувалися чудові фізичні та природничо-історичні кабінети. Багато уваги приділялося вивченню іноземних мов. Комерційна школа була школою демократичнішою, людянішою, гуманнішою. Вона була школою живою у протигагу мертвій казенній школі, стверджують і В. Постолатій та І. Добрянський [2, с. 65–66].

Аналіз історико-педагогічної літератури свідчить, що одним із перших приватних навчальних закладів, у якому викладали комерційні науки, слід уважати пансіон Данцига. Тому кінець XVIII (1798 р.) – поч. XIX ст. можна характеризувати як період, що позначився в історії приватної ініціативи в розвитку комерційної освіти як час появи перших приватних пансіонів.

У ході наукового пошуку встановлено, що згодом на терені України почали виникати перші приватні навчальні заклади комерційного профілю. Так, першою приватною школою на Слобожанщині в період, що вивчається, та яка офіційно була визначена як комерційний навчальний заклад, є приватний пансіон професора Харківського університету В. Якімова, що був відкритий у Харкові в 40-х рр. XIX ст. Саме його появу і можна вважати початком нового періоду в історії досліджуваного явища, межі якого – 40–80-ті рр. XIX ст.

У доповідній записці В. Якімов, обґрунтовуючи призначення свого навчального закладу, писав, що метою пансіону є виховання дітей комерційного стану відповідно до їх родового та спадкового призначення. За обсягом викладання комерційний пансіон професора В. Якімова відповідав курсу казенних гімназій. Програма закладу, до якої входили Закон Божий, слов'янська грамота (за бажанням), логіка, російська словесність, німецька, французька, англійська мови, арифметика, рахівництво, бухгалтерія, історія, географія, статистика (загальна та російська), фізика, механіка, хімія, технологія, природнича історія, комерційне законодавство, танці, музика, церковний спів, була розподілена на 5 класів і розрахована, відповідно, на 5 років навчання.

Згодом цю ініціативу було підтримано і в інших регіонах України. Зокрема, у 1849 р. в Одесі було відкрито приватне училище з відділенням комерційних наук. За статутом 1861 р. училище мало лише чотири спеціальних класи. Від вступників до училища вимагалася підготовка за 4 класи гімназії. До навчальної програми закладу входили переважно спеціальні комерційні предмети, і їх вивчення надавало широкі знання. У 1869 р. училище було реорганізоване в шестикласне, причому лише два старших класи були спеціальними [3, с. 244]. Проте, незважаючи на поступове зростання

кількості комерційних навчальних закладів, майже до 90-х рр. XIX ст. проблема забезпечення комерційної ланки вітчизняної економіки висококваліфікованими кадрами вирішувалась епізодично. Особливою гостроти це питання набуло наприкінці XIX – на поч. XX ст. Зміцнення закордонних зв'язків країни, розвиток промисловості, конкуренція, що встановилася на той час, постійно потребували людей, обізнаних у справі торгівлі й фінансів. Ці чинники, а також успіх вищеописаних комерційних навчальних закладів стали поштовхом до активного обговорення перспектив подальшого розвитку цієї складової вітчизняної освіти в тогочасній пресі. Зазначимо, що найбільш чітко сформулював позицію торгівельно-промислових кіл автор широко розповсюдженої на той час брошури «Комерційна освіта» О. Острогорський.

Підсумком громадського обговорення проблеми комерційної освіти стало прийняття 15 квітня 1896 р. «Положення про комерційні навчальні заклади», яке визначило надалі систему організації комерційної освіти як в Україні, так і в Росії в цілому до 1917 р. [2, с. 36–37]. Прийняті урядом постанови стимулювали приватну та громадську ініціативу щодо відкриття навчальних закладів комерційної освіти. Так, згідно з даними доповідної записки, поданої до Ради підприємців, у Росії наприкінці XIX ст. було засновано і працювало 69 громадських і 67 приватних комерційних училищ, у яких навчалися кілька десятків тисяч дітей, а кількість викладачів досягла 4000 [1].

Кінець XIX–початок XX ст. позначилися в історії розвитку досліджуваного феномена як період проведення перших міжнародних конгресів із питань комерційної освіти; поживаленням обговорення проблем організації комерційної освіти на сторінках періодичних видань; появою товариств, одним із функціональних обов'язків яких, відповідно до статутів, стало сприяння поширенню комерційних знань серед населення та ін. Так, наприклад, у 1908 р. в Одесі за ініціативи Південноросійського німецького товариства було засновано жіноче комерційне училище, що підпорядковувалося Міністерству торгівлі та промисловості. Упродовж 10 років учениці, яких у 1910 р. було 43, опановували тонкощі комерційної науки, а також необхідні знання, що надавали колишнім вихованкам закладу право вчителювати, працювати в торгівельно-промислових установах або завідувати невеликими комерційними закладами.

У 1916 р. у Харкові було засновано Холодногірське товариство просвіти, у статуті якого було записано, що воно «має право з окремого дозволу відкривати на Холодній Горі різного роду навчальні заклади, бібліотеки й читальні, дитячі садки; влаштовувати вечірні та недільні класи, народні читання, систематичні курси та окремі лекції з різних галузей знань, літературні вечори, спектаклі, концерти та лотереї-алеґрії, а також організувати освітні екскурсії, спортивні ігри та взагалі сприяти розвитку різних видів спорту». Зазначимо, що цим Товариством у 1916 р. було відкрито комерційне училище, яке належало до розряду середніх навчальних закладів і мало на меті надавати учням загальну та комерційну освіту. Згідно з положеннями затвердженого плану, училище перебувало у віданні навчального відділу Міністерства торгівлі та промисловості й призначалося для «прихожих» учнів. З попереднього дозволу міністра торгівлі та промисловості, при училищі планувалося відкриття пансіону, який мав утримуватися за рахунок плати пансіонерів.

Установлено, що при школі було засновано: бібліотеку (фундаментальну та учнівську); фізичний кабінет; музей зразків товарів; лабораторію для практичних занять учнів з хімії та товарознавства; зібрання необхідних навчальних посібників з історії, географії, природознавства, малювання, гімнастики та інших предметів.

Повний курс навчання в комерційному училищі був розрахований на 8 років, з розподілом на 8 класів, з річним курсом у кожному класі. Програмою було передбачено вивчення таких предметів: Закон Божий, російська мова та словесність, французька та англійська мови, історія, географія, математика (арифметика, алгебра, геометрія, тригонометрія, аналітична геометрія), космографія, природознавство, фізика, комерційна арифметика, бухгалтерія (теоретична і практична), комерційна кореспонденція (російською та іноземною мовами), політична економія, правознавство (переважно торгівельне та промислове), хімія та товарознавство з технологією, а також практичні заняття з хімії та товарознавства, комерційна географія, малювання, креслення, ліплення та гімнастика. За окрему плату учні могли опанувати й так звані необов'язкові предмети: німецьку мову, музику, танці, співи та стенографію. Для підготовки до вступу при училищі було заплановано відкрити підготовчий клас з одним або двома (молодше і старше) відділеннями. Слід зазначити, що обсяг викладання предметів, розподіл уроків по класах та програми викладання, за положеннями статуту, мали бути узгоджені педагогічним комітетом.

Навчальні заняття в комерційному училищу тривали з 16.08 до 01.06, за винятком недільних і святкових днів, різдвяних та великодніх канікул. До кожного класу передбачалося прийняти не більше 40 учнів, якщо ж кількість бажаючих навчатися перевищуватиме встановлену норму, то ініціаторами заснування училища планувалося відкрити паралельне відділення.

До училища, відповідно до статуту приймалися діти чоловічої статі всіх віросповідань і соціальних станів, однак із такими застереженнями: 1) діти осіб іудейського віросповідання приймаються до училища з таким розрахунком, щоб загальна кількість учнів-євреїв в училищі не перевищувала 10% наявної кількості учнів; 2) при прийомі учнів перевага надається, за інших рівних умов, дітям членів Холодногірського товариства просвіти в місті Харкові. До першого класу училища приймалися діти віком 10–12 років, які мали знання, необхідні для вступу в 1 клас реальних училищ, а бажаючі вступити до наступних класів повинні були мати відповідні знання та вік. До підготовчого класу при училищі зараховувалися такі учні: до молодшого відділення – 8–10 років, до старшого – 9–11 років. Обсяг знань, необхідних для вступу до підготовчого класу, мав бути визначений педагогічним комітетом, з остаточним затвердженням його в Міністерстві торгівлі та промисловості. Прийом учнів до VI, VII і VIII класів міг здійснюватися лише з окремого дозволу місцевого окружного інспектора з навчальної частини, за поданням мотивованої ухвали педагогічного комітету училища. Зазначимо, що найбільшій чисельності учнів за поданням педагогічного комітету могли бути звільнені опікунською радою від плати за навчання [8].

Досить поширеним явищем у зазначений період було також відкриття комерційних відділень при загальноосвітніх навчальних закладах. У 1917 р. при Київському приватному польському жіночому 8-класному училищі С. Жукевич, що знаходилось у віданні Міністерства народної освіти, було відкрито реальне відділення з включенням предметів комерційного характеру. Серед інших предметів в училищі викладали також польську мову і словесність. У реально-комерційному відділенні вивчалися такі спеціальні дисципліни: законодавство, товарознавство, політекономія, комерційна географія, кореспонденція та арифметика. Навчання здійснювалося польською мовою; атестати про закінчення училища виписувались цією ж мовою.

У ході наукового пошуку виявлено, що початок ХХ ст. позначився також появою приватних вищих навчальних закладів, що надавали вищу комерційну освіту,

про необхідність якої постійно говорили прогресивні представники вітчизняної торгівлі. Ці школи, за даними дослідників історії вітчизняної освіти, були одними з найкращих як щодо матеріального забезпечення, устаткування, режиму, так і стосовно організації навчально-виховного процесу; у них працювали кращі передові вчителі. Так, Київський і Харківський комерційні інститути вигідно відрізнялись оснащенням лабораторій від інших вищих шкіл.

Специфічною була й навчальна спрямованість Київського та Харківського комерційних інститутів, що готували банківських службовців і фінансових працівників. На економічному і комерційно-технічному факультетах викладали економічні, юридичні, комерційні та прикладні (курси залізничного господарства, товарознавства) науки. Серед обов'язкових предметів були економічна географія та історія, політекономія і статистика, земське й міське господарство; фінансове, цивільне, торгівельне, кримінальне, міжнародне право, філософія і педагогіка, комерційна арифметика; загальне, банківське, фабричне, сільськогосподарське рахівництво та ін. На першому курсі економічного відділення Київського комерційного інституту студенти вивчали політичну економію, статистику з семінарськими заняттями, енциклопедію права, історію державного права, новітню російську і всесвітню історію, комерційну арифметику. На другому курсі продовжували вивчати політекономію, а також економічну географію, історію господарського устрою Росії та Західної Європи, державне, цивільне, міжнародне право, загальне рахівництво. На третьому курсі викладали кримінальне, торгівельне, міжнародне, адміністративне, фінансове право. На четвертому – вексельне, морське (конкурсне) право, транспортну та банківську справу, описове товарознавство, проводилися практичні заняття. Для фахівців банківської справи додатково проводилися заняття з банківського рахівництва та комерційної кореспонденції, фінансового обчислення. На педагогічному підрозділі читали вступ до філософії, лекції з педагогіки з практичними заняттями, економічну географію та законодавство. Страховий підрозділ включав проведення практичних робіт із вищої математики, страхування життя, економічного страхування. На комерційно-технічному відділенні викладали фінансове право, цивільне право, міжнародне право, енциклопедію права, теорію політичної економії, статистику і демографію, економічну історію, історію господарського устрою Західної Європи, банківське рахівництво, фабрично-заводське рахівництво, комерційну кореспонденцію та інші предмети, з яких наприкінці семестрів належало складати іспити.

Наочне уявлення про структуру та особливості організації навчально-виховної роботи в приватних вищих комерційних училищах того часу дає знайдена в ДАХО справа «По прошению Михаила Чадова о разрешении открыть в Харькове высшие коммерческие курсы». Поданий проект комерційних курсів М. Чадова був типовим для всіх інших приватних вузів, про що свідчить запис, зроблений ініціатором у кінці поданого ним документа.

Зазначимо, що активну участь у створенні приватних комерційних вищих шкіл брали також різні товариства. Зокрема, ініціатором відкриття комерційного інституту в Харкові було Харківське купецьке товариство. Усього в 1913 р. у Росії нараховувалося близько 20 вищих комерційних навчальних закладів, вагому підтримку яким, як фінансову, так і організаційну, надавали прогресивні представники вітчизняної буржуазії та купецтва.

Таким чином, у ході наукового пошуку виявлено, що приватній ініціативі належить провідна роль у розбудові системи комерційної освіти в Україні наприкінці

XVIII – на початку XX ст. Створені за ініціативою приватних осіб та асоціацій комерційні школи, як початкові, так і вищі, стали одними з найкращих, як щодо матеріального забезпечення, так і реалізації прогресивних педагогічних ідей того часу, зіграли вагомую роль у підготовці фахівців для різних галузей вітчизняної промисловості того часу.

ЛІТЕРАТУРА

1. В Совет съездов Представителей торговли и промышленности представителей 24 общественных коммерческих училищ. Докладная записка – Киев : Тип. Я. Б. Неймана и К^о, 1910. – 8 с.
2. Добрянський І. А. Громадянська та приватна ініціатива в розвитку освіти в Україні (кінець XIX – початок XX століття) / І. А. Добрянський, В. В. Постолатій. – Кіровоградський інститут регіонального управління та економіки. – Кіровоград : КІРУЕ, 1998. – 143 с.
3. Кузьмин Н. И. Низшее и среднее специальное образование в дореволюционной России / Н. И. Кузьмин. – Челябинск : Южно-уральское книжное изд-во, 1971. – 277 с.
4. Михайлова М. В. Общественная и частная инициатива в создании новой средней школы после революции 1905 года / М. В. Михайлова // Советская педагогика. – 1966. – № 3. – С. 130–139.
5. Нарадько А. В. Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина XIX – початок XX століть) : дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Андрій Валерійович Нарадько. – Запоріжжя, 2002. – 242 с.
6. Нужды коммерческого образования в России // Русская школа. – 1891. – № 3. – С. 103–111.
7. Степанович Е. П. Высшая специальная школа на Украине (конец XIX – начало XX в.) / Е. П. Степанович. – К. : Наук. думка, 1991. – 100 с.
8. Устав Харьковского коммерческого училища Холодногорского общества просвещения. – Х. : Епархиальная тип., 1916. – 27 с.

Елена Друганова

ЧАСТНАЯ ИНИЦИАТИВА И РАЗВИТИЕ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ СИСТЕМЫ КОММЕРЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ (КОНЕЦ XVIII–НАЧ. XX СТ.)

Обосновывается роль частной инициативы в усовершенствовании системы коммерческого образования в Украине конца XVIII- начала XX в. Особое внимание уделяется материальному обеспечению начальных и высших коммерческих заведений, апробации в них прогрессивных педагогических идей.

Ключевые слова: частная инициатива, коммерческое образование, частные коммерческие школы.

Elena Druganova

THE PRIVATE INITIATIVE AND THE DEVELOPMENT OF DOMESTIC SYSTEM OF THE COMMERCIAL EDUCATION (END OF XVIIIth – BEGINNING OF XXth CENTURIES)

The role of the private initiative in the improvement of commercial education system in Ukraine at the end of 18th - the beginnings of 20th centuries is substantiated. The special attention is paid to the material maintenance of the primary and highest commercial institutions, the progressive pedagogical ideas approbation in them.

Key words: private initiative, commercial education, commercial private school.

Одержано 4.02.2009 р., рекомендовано до друку 21.04.2009 р.